

RAPPORT OVER HET ORGEL IN DE R. K. KERK
MARIA TEN HEMELOPHENING TE EELDE / PATERSWOLDE.

Bouw.

Het orgel is gemaakt door
"fa. Valckx en Van Kouteren
electrische kerk- en concertorgel fabriek
Rotterdam"

zoals een naamplaat op de speeltafel aangeeft.

Het orgel is geleverd voor de kapel van een Zuster-klooster in Groningen, volgens mondelinge mededeling ter plaatse.

Het is uit de oorspronkelijke locatie aangekocht door de R.K. Parochie van Eelde-Paterswolde.

Op twee punten is de dispositie gewijzigd, waarschijnlijk bij plaatsing in de huidige kerk. Op het Ondermanuaal is de Bourdon 8' vervangen door een Octaaf 2'. Op het Bovenmanuaal is een Nasard 2 2/3' aanwezig, die ook van recenter datum lijkt.

Afgaande op de volgorde van de registerknijpers zou op deze plaats een 8' of 4' register hebben kunnen staan.

De fa. Valckx en Van Kouteren bouwde een zeer groot aantal orgels en was werkzaam vanaf ca. 1920 tot in de jaren vijftig. Het bedrijf is in feite overgenomen door de fa. Pels en v. Leeuwen.

De orgels van Valckx en Van Kouteren werden gemaakt volgens het bouwsysteem van de kegelladen, aanvankelijk met pneumatische traktuur, later electro-pneumatisch.

De instrumenten vertegenwoordigen de industriële fase in onze orgelbouw-historie. In deze periode, globaal samenvallend met de eerste helft van onze eeuw, gold het orgel als een gebruiksvoorwerp, dat het beste volgens een industrieel fabricage-proces, waarin standarisering en massa-productie een rol speelden, kon worden vervaardigd. Criteria, die in de bloeitijd van de orgelbouw bij het maken van instrumenten waren gehanteerd, waren in deze periode vrijwel geheel ondergeschikt geworden aan de hierboven genoemde uitgangspunten.

Toch moet worden gezegd, dat het werk van Valckx en Van Kouteren in het algemeen gesproken tot het beste behoort dat in die tijd gemaakt werd. Dit geldt echter de technische kwaliteiten van het produkt, in artistiek opzicht, vooral wat dispositie en klankgeving betreft, kan het werk zich niet meten met de klassieke orgelbouw, of de ambachtelijk uitgevoerde romantische orgelbouw, of het werk van de goede orgelmakers in onze tijd.

Beschrijving.

De orgelkas is van eiken. Aan de voorzijde is een front aanwezig, waarin zinken pijpen staan, de sprekende pijpen voorzien van rolbaarden. Het front is geheel vlak, heeft 5 velden, vanuit het midden aflopend naar de zijkanten, met de volgende aantallen pijpen: 6/7/7/7/6. Onderbouw aan de voorzijde, en beide zijkanten zijn geheel gesloten met deuren in scharnieren.

Midden voor het orgel staat de speeltafel, vrijstaand, ongedraaid, zodat de bespeler zicht op de altaarruimte heeft.
De speeltafel is van eiken.

De klavieren hebben als omvang C-g'''. Het toetsbeleg is van celluloid.
Pedaalomvang is C-d'. Het pedaalklavier is van eiken. De orgelbank is ook van eiken.

De registerfuncties zijn uitgevoerd als wippers. Aan de vele koppelingen en speelhulpen is te zien, dat het orgel uit onbekrompen beurs is gebouwd. Er was voor de opdrachtgevers geen behoefte aan een groot of sterk klinkend orgel, maar het moest wel van alle mogelijkheden voorzien zijn.

De volgorde van de registerwippers is:

Subbas 16' vrij AP 16
Ped. I vrij AP.
Subbas 16' voor pedaal, groene naamplaatjes
Prestant 8'
Octaaf 2' (oorspr. Bourdon 8')
Roerfluit 4' voor Manuaal I, witte naamplaatjes
Viola di Gamba 8'
Vox Coelestis 8'
Holpijp 8'
Nasard 2 2/3' (oorspr. ....)
Zachte Fluit 4'
Hobo 8' voor Manuaal II, rose naamplaatjes
Koppel Ped.-I
Koppel Ped.-II
II-I
II-I 16'
II-II 16'
Tremulant. speelhulpen als register, naamplaatjes
met kleuren van desbetreffend klavier.

Speelhulpen als drukknop;
Inschakeling Automatisch Pianopedaal.
Oplosser idem.
Vaste combinaties: PP / P / MF / F / FF / T / Opl.
Vrije combinatie.
Generaal Crescendo.
Oplosser.
Tongwerken uit.
Oplosser.

Treden;
zweltrede
generaal crescendo.

Voor het generaal crescendo is een wijzer met schaalverdeling aanwezig.

Voor de windvoorziening zijn in de onderkas drie grote magazijnbalgen aangebracht, een en ander houdt tevens verband met het pneumatisch systeem.

De windladen voor de beide manualen zijn kegeladen, symmetrisch ingedeeld met de grootste pijp in het midden, het pijpwerk naar weerszijden in hele tonen geplaatst.

De lade voor het Pedaal staat aan de rechter zijkant.
De lade voor Manuaal I vlak achter het front.
De lade voor Manuaal II achter in de orgelkas.
Tussen beide manuaalladen is een looppad aangebracht.

Voor Manuaal II was er oorspronkelijk een zwelkast.
Stijl- en regelwerk hiervan, alsmede het dak zijn nog aanwezig,
de bijbehorende jaloezieën zijn verwijderd.

De dispositie luidt:

Manuaal I

- Prestant 8' C-f' front, zink, gedeeltelijk met rolbaarden.
fis'-g'' op de lade, metaal, bijgedrukte labia,
alles met expressions.
- Octaaf 2' Later ingezet op de plaats van een Bourdon 8'.
Slagletter-inscriptie P 2 (Piccolo?)
Smal gelabieerd, breed, cilindrisch.
Geperst onderlabium, geen bovenlabium.
Een groot gedeelte met expressions.
- Roerfluit 4' C-g' met inwendige roeren, geperst onderlabium, geen
bovenlabium.
gis'-g'' conisch, labia bijgedrukt.

Manuaal II

- Volgorde vanaf achterwand naar het looppad.
- Viola di Gamba 8' vanaf C, de grootsten van zink. Expressions tm. g'''.
gedeeltelijk met ronde houten rolbaarden.
Labia bijgedrukt.
- Holpijp 8' Geheel metaal, groot octaaf van zink.
Geen bovenlabium van waarneembare vorm. Rond op-
gesneden.
Hoogste 12 conisch, open, spotted.
- Vox Coelestis 8' Vanaf c⁰, frains, labia bijgedrukt, expressions
tm. g'''.
Hogste 12 conisch, open, spotted.
- Nasard 2 2/3' Jonger pijpwerk, conisch, geperste labia.
- Zachte fluit 4' C-g' gedekt, geen waarneembaar bovenlabium,
vanaf gis' conisch, bijgedrukte labia.
- Hobo 8' Franse factuur, dubbele kop, smalle open kelen.
Bekers grotendeels metaal, eng trechtervormig, met
wijd trechtervormig opzetstuk.

Pedaal

- Subbas 16' Geheel van naalddhout.

Huidige gebruikswaarde.

Men aantal factoren speelt hierbij een rol.

- a. Hierboven is reeds aangestipt, dat het werk van Valckx en Van Kouteren in technisch opzicht wel degelijk genoemd kan worden. Tevens is uiteengeset, dat het orgel zelfs op luxe wijze is opgezet.
- b. Anderszijds speelt voor de huidige gebruikswaarde ook mee, dat er wesentliche verschillen bestaan tussen het gebruik van het orgel in de oorspronkelijke situatie, de kapel van het susterklooster, en het gebruik in de huidige situatie, in een parochiekerk.
De oorspronkelijke situatie is herkenbaar in de gehele opzet van het orgel, in feite een verzameling zachte registers met een zo groot mogelijk onderscheid in nuances.
Het gebruik in een parochiekerk vraagt naast koorbegeleiding, die hiermede goed verenigbaar is, ook volkszang-begeleiding. Daarvoor is de sterkte en draagkracht echter in grote mate onvoldoende.
De kleine wijszigen in de klank en dispositie hebben getracht daar wat aan te doen, hetgeen echter binnen het bestaande kader nauwelijks verbetering heeft opgeleverd.
- c. In de derde plaats moet worden gewezen op de stijl en bouwwijze van het orgel.
Hoewel objectief gezien zorgvuldig en degelijk, moet toch worden gewezen op het feit, dat in de bouwtijd van het orgel de zorg om een goed klankconcept minimaal was. De toonvorming via kegelladen is zonder meer van veel minder kwaliteit dan via de sleepladen. De pneumatische traktuur garandeerde dan wel een lichte speelaard, enig contact met het instrument, of met het moment van toonvorming is er niet meer.
Bij een groot deel van het pijpwerk brengt de industriële vervaardiging een neutrale klank met zich mee. Helderheid moet komen van enkele hogere registers, maar is niet van de klankbasis af begrepen in de klankopbouw.
Al valt er dan in enkele afzonderlijke stemmen wel zorgvuldigheid en enig artistiek effect te beluisteren, in de totale klankopbouw is geen samenhang en geen gezond uitgangspunt waarneembaar.
- d. Tenslotte speelt ook mee de technische staat, waarin het orgel thans verkeert.
Daarin valt vooral op, dat de betrouwbaarheid van het speelsysteem te gering is. De Prestant 8' is buiten gebruik gesteld, vermoedelijk door onbetrouwbaarheid van de technische bediening van de frontpijpen. De stemming van het orgel is niet goed te noemen.
De Hobo 8' is wel heel ver van egaliteit af geraakt, en derhalve op dit moment onbruikbaar.
Bovendien is door de dispositiewijziging, waarbij de Bourdon 8' het veld moest ruimen op Manuaal I, ook geen register meer aanwezig, waarmee een begeleiding van de solistisch gebruikte (en bedoelde) Bourdon mogelijk is.

Hobo

Mogelijkheden tot herstel, o.g. vervanging.

- A. Het meest eenvoudig is uiteraard de oplossing, die het orgel aanvaardt zoals het is, en slechts door een grote onderhouds-beurt de technische slijtage wegneemt.

In dat geval is het raadzaam, een orgelmaker aan te zoeken, die kan bogen op ervaring met, -en inzicht in het systeem van kegelladen met pneumatische bediening.
Een zorgvuldig onderzoek door een dergelijk orgelmaker zal kunnen uitwijzen, welke onderdelen met name door slijtage onbetrouwbaar zijn geworden, wat er vervangen moet worden, en wat hiervan de kosten zullen zijn.

Beswaren, genoemd onder b) en c) worden hiermede niet ondervangen, enkele beswaren, genoemd onder d) ook niet, de hoofdbeswaren onder d) genoemd, kunnen door deze oplossing worden weggenomen.

- B. Het lijkt aantrekkelijk, om in combinatie met oplossing A tot een aanpassing van de dispositie te komen. De mogelijkheden binnen de bestaande windladen zijn echter klein.
Om een beter uitgangspunt te verkrijgen, zouden op Manuaal I in feite drie vrijwel nieuwe registers moeten worden geplaatst,
een Prestant 8'
Bourdon 8'
Octaaf 4'

W waardoor een betere en meer draagkrachtige grondstemmen-klank kan worden bereikt.
De klankresultaten zullen echter altijd door het ladesysteem en het traktuursysteem in nadelige zin worden beïnvloed.

- C. Ingrijpender en wesentlijker is een voorstel, om met behoud van een aantal onderdelen, met name ook het uitwendig visueel aspect, te komen tot een nieuwe opzet van het orgel.
Door de opstelling van de beide manualen achter elkaar, de aanwezige swelkast, de plaatsing van de speeltafel, en de aanwezigheid van effect-registers uit de invloeds-sfeer van het romantisch orgel, is het volgend plan ontstaan:

- a. Handhaving van de kas, completering van de swelkast.
b. Handhaving van de speeltafel, nieuwe klavieren, nieuwe register-knoppen met porseleinen plaatjes, boven manuaal II.
c. Voor de windvoorsiening gebruik maken van een der aanwezige balgen.
d. Nieuwe sleepladen voor I en II, in de lade voor I 27 cancellen voor de pedaaltransmissie.
e. Nieuwe mechanische traktuur.
f. Dispositie:

Manuaal I
Prestant 8' nieuw/oud
Bourdon 16' oud
Flûte harm. 8' nieuw
Prestant 4' nieuw
Mixtuur 1-2-3 st. nieuw

manuaalkoppel
2 pedaal koppels.

Manuaal II
Bourdon 8' oud
Gamba 8' oud
Voix Céleste 8' oud
Fluit douce 4' nieuw/oud
Octavin 2' nieuw
Trompet 8' reserveren
Hobo 8' oud

Pedaal
Subbas 16'
transmissie.

- D. Nog verder gaand is de oplossing, een goed gemaakt (sleepladen, mechanische traktuur) bestaand orgel van elders aan te kopen. In de meeste gevallen zal dit, indien gemaakt in de 19e eeuw, een orgel met klaviatuur aan de zijkant zijn. Er is zodoende wel mogelijkheid tot contact met altaaruimte en koordirigent.

Bij enkele orgelmakers is op dit moment een dergelijke oplossing mogelijk.

- E. Het meest ingrijpend: een geheel nieuw orgel laten maken. Afhankelijk van uitvoering en beoogde kwaliteit moet hierbij worden gerekend met een bouwprijs van f 12.000,- tot f 16.000,- per register, excl. 18% B.T.W.

Advies.

Binnen oplossing E zijn uiteraard vele mogelijkheden aanwezig, hierover kan desgewenst nader worden gesproken.

Oplossing A kan de problemen in de betrouwbaarheid oplossen, en is derhalve het overwegen wel waard. Veel elementen in de gebruikswaarde van het orgel, die ik als negatief heb menen te moeten beoordelen, blijven dan aanwezig.

Oplossing B lijkt mij niet zinvol. De investering is beduidend groter, terwijl er veel bezwaren blijven. De balans tussen benodigde investering en uiteindelijk resultaat lijkt mij niet verantwoord.

Oplossing C acht ik aantrekkelijk. De aansluiting met het bestaande kan als positief worden ervaren, het gevoel, dat niet alles als waardeloos wordt weggedaan. Het voorgestelde plan biedt mogelijkheden voor koorbegeleiding, maar ook op het eerste Manuaal meer kracht en glans voor begeleiding van de volkszang.

Binnen oplossing D zijn ook waardevolle oplossingen mogelijk; het bestaande orgel zal daarbij echter ook geheel verdwijnen.

De financiële consequenties van de oplossingen C en D kunnen eerst na informatie bij desbetreffende orgelmakers duidelijk worden. Tussen C en D zal niet zoveel verschil optreden, afhankelijk natuurlijk van de grootte van het orgel, als bedoeld bij D.

Ook voor oplossing A zal een offerte van een orgelmaker pas uitsluitel kunnen geven. Het spreekt echter voor zichzelf, dat A minder investering zal vergen dan C of D.

Tot verder mondeling overleg over een te kiezen weg ben ik altijd bereid.

Leeuwarden,
Mei 1982

JAN JONGEPIER.